

НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

- **НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ**
- **СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКЛАДАННЯ**
- **УСПІШНА ПРАКТИКА**

НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Навчально-методичний посібник

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України**

Харків
Видавництво «Ранок»
2019

УДК 376-056.263 (035)

Н15

А вторський колектив: *Світлана Кульбіда*,
доктор педагогічних наук (4 розд.);
Світлана Литовченко, кандидат педагогічних наук (заг. ред.);
Оксана Таранченко, доктор педагогічних наук (2 розд.); *Валентина Жук*,
старший науковий співробітник (1 розд.); *Оксана Федоренко*, кандидат
педагогічних наук (3 розд.); *Віра Литвинова*, науковий співробітник (5 розд.).

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 04.09.2019 № 1178)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Н15 **Навчання** дітей із порушеннями слуху : навчально-методичний посібник /
С. В. Кульбіда та ін. — Харків : Вид-во «Ранок», 2019. — 216 с.

ISBN 978-617-09-6046-7

У навчально-методичному посібнику окреслено новітні підходи у навчанні дітей з особливими потребами; представлено ефективне технологічне забезпечення спеціального та інклюзивного навчання дітей із порушеннями слуху. Автори дають методичні рекомендації щодо організації освітнього середовища та пропонують специфічні прийоми, що уможливають забезпечення навчальних потреб таких учнів.

Посібник адресовано педагогам закладів загальної середньої освіти зі спеціальною та інклюзивною формами навчання; співробітникам навчально-реабілітаційних центрів, інклюзивних ресурсних центрів; слухачам курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів; студентам педагогічних спеціальностей і батькам дітей із порушеннями слуху.

УДК 376-056.263 (035)

ISBN 978-617-09-6046-7

© Кульбіда С. В., Литовченко С. В.,
Таранченко О. М., Жук В. В.,
Федоренко О. Ф., Литвинова В. В., 2019
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2019

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Зміст освіти та його реалізація	7
Міждисциплінарний підхід у реалізації змісту освіти.....	. . 10
Раннє втручання та дошкільна підготовка 12
Особливості реалізації змісту загальної середньої освіти 18
Розділ 2. Ефективні технології викладання . . .	43
Диференційоване викладання	51
Організація фізичного середовища. Акустика в класі 53 Література до розділу 82
Розділ 3. Оцінювання у початковій школі: проектуюмо і реалізуємо	83
Література до розділу	96
Розділ 4. Застосування білінгвального підходу до освіти.	97
4.1. Дослідження особливостей тексту	105
4.2. Дослідження видів тексту	108
4.3. Дослідження будови тексту	113
4.4. Удосконалення текстів	124
Висновки.....	135
Література до розділу137

Зміст

Розділ 5. Організація роботи вчителя у спеціальній школі для дітей із порушеннями слуху. Математика	140
Розділ 6. Командна взаємодія в освітньому процесі	160
Відділ освіти дітей із порушеннями слуху Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України . .	. 160
Курси підвищення кваліфікації відділу освіти дітей із порушеннями слуху . .	.161
Додатки..	164

Розділ 3

ОЦІНЮВАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ: ПРОЕКТУЄМО І РЕАЛІЗУЄМО

Гасло «Швидше, вище, ліпше!», що було раніше нормою конкурентної боротьби учнів за хороші оцінки, відходить у минуле. Натомість приходять розуміння, що не всі можуть бути відмінниками, не всі досягають високого рівня знань. Більш того — певний рівень знань для одного учня може бути низьким, а для іншого — високим. Слід зважати й на різні здібності, різні можливості та індивідуальні особливості дітей із порушеннями слуху. Як у такому разі оцінювати навчальні досягнення учнів?

Для початку необхідно розібратися з термінологією, а саме з «оцінкою» та «оцінюванням» під час навчання.

Оцінювання під час навчання — це процес спостереження за навчальною і пізнавальною діяльністю учнів, опису, збору, реєстрації та інтерпретації інформації з метою поліпшення якості освіти.

Оцінка під час навчання — це результат процесу оцінювання, якісна інформація зворотного зв'язку, зокрема умовно-формальне чи кількісне вираження навчальних досягнень у цифрах, буквах, символах тощо.

Під час навчання доречніше фокусуватися на доступі кожного учня до якісної освіти, на індивідуальному прогресі й плануванні індивідуальної діяльності, а не на ранжуванні та рейтингах, тобто на оцінюванні.

Під час наукових дослідів ми встановили, що залежно від мети оцінювання досягнень учнів з особливими освітніми потребами виокремлюють оцінювання:

- ☞ для навчання;
- ☞ як навчання;
- ☞ самого навчання.

Оцінювання для навчання надає інформацію про рівень знань, умінь і навичок учнів відповідно до задалегідь встановлених параметрів. Наприклад, педагоги порівнюють завдання типової освітньої програми та індивідуальних знань, умінь і навичок учнів, а за результатами цього по-рівняння планують подальші педагогічні кроки, аби подолати розрив між наявними та очікуваними освітніми результатами.

Оцінювання як навчання зосереджене на учнях, зокрема на процесі пізнання. Учні самостійно контролюють своє навчання й використовують зворотний зв'язок для корегування своїх знань. Учні є об'єктами в цьому процесі — вчать критично мислити, пов'язувати інформацію з попереднім досвідом та використовувати для пізнання нового.

Оцінювання самого навчання педагоги використовують, аби узагальнювати і підтверджувати досягнення учнів відповідно до означених цілей освітньої програми (або індивідуальної програми учня, якщо вона має місце в освітньому процесі).

Сучасний підхід до оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами відрізняється від традиційного саме **співвідношенням цих трьох типів оцінювання**. В освітньому процесі їх слід поєднувати, зокрема, щоб:

- 🔗 *виявити* наявні знання, уміння і навички — для цього використовують оцінювання для навчання. Ми класифікуємо його як **первинне (або розпізнавальне) оцінювання**;
- 🔗 *формувати* знання, уміння і навички через пізнання — застосовують оцінювання як навчання. Ми класифікуємо його як **формувальне оцінювання**;
- 🔗 *узагальнити* рівень досягнутих знань умінь і навичок, сформованих компетентностей — застосовують

оцінювання самого навчання. Ми класифікуємо його як **підсумкове оцінювання**.

Зупинимось детальніше на кожному з видів оцінювання.

Первинне оцінювання здійснюють, аби отримати інформацію про цілі навчання на початку вивчення програмної теми, розділу тощо. Це оцінювання іноді ототожнюють з поточним. Проте істотна відмінність у тому, що навчальні досягнення учнів не мають кількісного вираження у цифрах чи балах.

Первинне оцінювання дає вчителю уявлення про освітню ситуацію й допомагає спланувати подальші педагогічні кроки.

Первинне, або розпізнавальне, оцінювання використовують, коли слід визначити:

🔍 *9 стартовий рівень успішності* — попередньо проаналізувати рівень навченості з предмета, рівень сформованості умінь, навичок, компетентностей (у тому числі й наскрізних). Спостереження, запитання до вивчених тем, розділів, нової теми чи випереджальне тестування дають можливість учителю з'ясувати, на якому етапі опанування нового матеріалу в учня можуть виникнути труднощі, і спланувати кроки для їх запобігання;

🔍 *9 рівень сформованості знань, умінь, навичок за темою, за певний проміжок часу*. Аналогічне спостереження чи запропоновані тестові завдання використовують наприкінці вивчення теми, розділу, щоб отримати інформацію про те, наскільки успішно учні засвоїли матеріал, визначити рівень оволодіння компетентностями тощо.

Первинне оцінювання потрібне також, якщо:

🔍 *9 учні* мають різні рівні чи умови підготовки;

🔍 *9 учитель* має забезпечити послідовність у засвоєнні змісту навчального матеріалу чи спланувати викла-

дання й навчання відповідно до можливостей і потреб учнів, зважаючи на «зону найближчого розвитку» (за Л. Виготським).

Під час первинного, або розпізнавального, оцінювання часто використовують усні методи. Адже в такому разі вчитель має можливість поєднувати оцінювання мовних і мовленнєвих навичок з когнітивними, та навпаки. Напри-клад, коли учні переказують певну інформацію чи подію, учитель визначає, наскільки вони зрозуміли її зміст.

Усні методи оцінювання (бесіду, коментування тощо) успішно застосовують під час вивчення предметів, що спря-мовані на розвиток усного викладу. Учитель, який форму-лює запитання й швидко оцінює відповіді учнів, досягає позитивного ефекту як під час фронтального, так й інди-відуального опитування. Тож переваги методів усного оці-нювання такі:

- ☛ широкі спілкування між учителем і учнем, між уч-нем і однокласниками;
- ☛ розвиток умінь і навичок усного висловлювання в учнів;
- ☛ миттєвий зворотний зв'язок;
- ☛ усунення помилок чи нерозуміння певної теми;
- ☛ гнучкість через комбінування типів запитань і рівнів складності відповідно до відповідей.

Проте є й недоліки у застосуванні усного методу оці-нювання, зокрема:

- ☛ можливість емоційного впливу на результат;
- ☛ неповний зворотний зв'язок;
- ☛ коливання рівня складності;
- ☛ більша витрата часу на усне опитування тощо.

Наразі реформа системи освіти відбувається завдяки розвитку та впровадженню в освітній процес нового під-ходу до оцінювання — формувального оцінювання, що не є способом контролю, похвалою для одних чи покаранням для інших. Таке оцінювання педагоги проектують і реалі-зують під час освітнього процесу за допомогою різних способів і технік згідно з нормативними документами у сфері освіти.

Формувальне оцінювання відрізняється від традицій-ного поточного, оскільки дає учителю можливість:

- ☞ *узагальнювати й інтерпретувати* інформацію про потреби чи досягнення учнів;
- ☞ *отримувати* від учнів зворотний зв'язок і завдяки цьому поліпшувати процес навчання й пізнання;
- ☞ *оцінювати* індивідуальні досягнення учня, не порів-нюючи їх з досягненнями інших тощо.

Натомість поточне оцінювання полягає в констатуван-ні проміжного рівня досягнутого навчального результату й реалізовується на рівні понять «знання — незнання», «вміння — невміння», накопичення відміток у класному журналі.

Під час підсумкового оцінювання вчителі визначають, чи відповідають отримані результати навчання учнів ви-могам стандарту чи результатам, передбаченим в ІІР (якщо розроблялася). Для цього вони проводять різні контроль-но-перевірочні роботи, завдання яких розробляють на основі змісту курикулуму, тобто освітнього стандарту та освітньої програми, за якою навчається учень.

Слід не лише стежити за дотриманням освітніх стандар-тів і навчальних програм, а й переглядати їх (адаптувати, а за потреби — і модифікувати) відповідно до освітньої ситуації учня. Навчальні досягнення учня з порушеннями

¹ Методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів першого класу в Новій українській школі, затверджені нака-зом МОН від 20.08.2018 № 924

слуху на основі методів оцінювання є конструктивною відповіддю на весь освітній процес.

Навчальні досягнення учнів з особливими освітніми потребами, які вивчають матеріал на основі освітніх стандартів, навіть з певними адаптаціями, оцінюють на основі загальних правил щодо змісту оцінювання або на основі загальних правил щодо змісту оцінювання з відповідною адаптацією. Вона стосується:

- часу, відведеного для реалізації оцінювання;
- середовища/місця проведення оцінювання;
- способів сприйняття завдань учнями;
- форм оцінювання — усної чи письмової;
- використання спеціалізованого обладнання тощо.

Навчальні досягнення учнів, для яких в освітньому процесі модифікують освітні стандарти і програми, оцінюють на основі індивідуальних завдань. Їх розробляють відповідно до змісту опанованої навчальної програми з відповідними змінами вже самої технології оцінювання.

Якщо учні з особливими освітніми потребами навчалися за типовими освітніми програмами з певними адаптаціями (або модифікаціями за окремими предметами), у підсумковому оцінюванні щодо сертифікації вони беруть участь відповідно до загальних положень з додатковими уточненнями, затвердженими МОН.

Оцінювання навчальних досягнень учнів — обов'язкова складова освітнього процесу. Нині він змінюється, тож, природно, слід реалізовувати принципово нові підходи щодо оцінювання в освітній системі. Таким концептуальним підходом є формувальне оцінювання навчальних досягнень учнів.

Мета формувального оцінювання — корегувати діяльність педагога й учнів під час освітнього процесу, аби поліпшувати навчальні досягнення.

Саме таке оцінювання дає можливість:

- ☞ уникнути негативних моментів у навчанні;
- ☞ індивідуалізувати освітній процес;
- ☞ підвищити навчальну мотивацію й самостійність учнів.

Британські науковці Пол Блек (*Paul Black*) і Ділан Уільям (*Dylan William*) у 1998 році проаналізували значну кількість наукових і практичних праць про вплив форму-вального оцінювання на досягнення учнів. Вони з'ясували, що впровадження форму-вального оцінювання веде до суттєвого поліпшення результатів навчання всіх учнів у класі і виокремили такі складові для дієвого форму-вального оцінювання:

- ☞ зворотний зв'язок у системі «педагог – учень»;
- ☞ уміння учнів оцінювати свої знання самостійно;
- ☞ корегування процесу навчання з урахуванням результатів оцінювання;
- ☞ взаємооцінювання та активність учнів під час навчання;
- ☞ вплив на мотивацію до навчання.

Коротко розкриємо кожен з них.

Форму-вальне оцінювання в класі спрямоване на постійний зворотний зв'язок з учнями. Зворотним зв'язком можна вважати інформацію, яку вчитель отримує у процесі навчання і яка дає йому можливість зробити неформальні висновки про успішність учнів, а учням — побачити власні прогалини в засвоєних знаннях, у формуванні вмінь тощо.

Класичний зворотний зв'язок учителі організують одразу після того, як учні виконали завдання. Це допомагає підтримувати їхню мотивацію, удосконалювати навички, виробляти подальші стратегії. Нерідко є типова помилка учителя — оціночний зворотний зв'язок, що містить судження, коротке загальне підбадьорення чи застереження. Мета зворотного зв'язку — запропонувати конкретні по-

дальші дії, а також формувати і тренувати в учнів такі складні навички, як моніторинг та саморегулювання.

Зворотний зв'язок між педагогами й учнями ефективний, якщо:

- містить результати перевірки, додаткову інформацію та альтернативну інтерпретацію;
- створює умови для обмірковування і перегляду ідей;
- надає інформацію про завдання, які учні виконали правильно, чи допомагає знайти шляхи виконання завдань, зроблених неправильно.

Зворотний зв'язок, спрямований на огляд, коментування і фасилітацію роботи учнів, допомагає вчителю поліпшити їхні освітні результати. Тож застосовувати зворотний зв'язок слід майже на всіх етапах уроку. Послугуватися вчитель може такими інструментами зворотнього зв'язку, як-от:

- нагадування;
- поетапна допомога — запитання, інструкції, незавершені пропозиції, зразки тощо;
- коментування конкретних дій, ситуацій, суперечливих питань тощо.

У Таблиці 21 подані приклади використання письмового та усного коментарів як інструментів зворотного зв'язку.

Таблиця 21

Коментар як інструмент зворотного зв'язку

Письмовий коментар	Усний коментар
Під час перевірки письмових робіт учнів учитель робить нотатки. У них коментує результати. Коментарі відповідають озвученим завчасно критеріям оцінювання, зрозумілі, доступні, мають навчальний характер, тобто містять нагадування, підказки або приклади тощо. Фактично це є оцінювання письмової роботи учня без оцінки. Воно дає учневі уявлення про те, що він має зробити для досягнення очікуваного результату.	Під час уроку вчитель усно коментує певний результат учня. Такий коментар не відволікає його від досягнення мети, а стимулює до самооцінювання і корегування діяльності. Усний коментар учителя має містити вказівку: <ul style="list-style-type: none"> • що учень виконав правильно, а де припустився помилки; • як можна виправити, допрацювати чи поліпшити результат.

Мотивацію та самостійність учнів підвищує такий прийом, як самооцінювання. Учні оцінюють свою діяльність з огляду на:

- ☞ конкретні цілі в навчанні;
- ☞ розроблені або запропоновані критерії;
- ☞ характеристики досягнутого рівня на момент оцінювання;
- ☞ розуміння того, як можна зменшити розрив між поставленими цілями й досягнутим рівнем.

Такий прийом формує в учнів уміння бачити свою роботу як сукупний результат, що складається з різних знань, умінь, навичок.

Із самооцінюванням пов'язана наступна складова формувального оцінювання — корегування. Адже мета самооцінювання учнів — усунути труднощі, зумовлені недостатньою пізнавальною активністю, уповільненим темпом діяльності, заниженою самооцінкою, невпевненістю у своїх силах тощо. Для цього слід простежити освітні результати, знайти причину труднощів, а відтак — зрозуміти, що необхідно зробити, аби поліпшити результат. Тобто фактично кінцева мета самооцінювання — це певні корективи. Це дає можливість учителям відстежувати шлях учня до навчальних цілей, корегувати навчальний процес на ранніх етапах, а учням — бути відповідальними за результати самоосвіти.

Один із прийомів формувального оцінювання, що дає можливість учням взаємодіяти під час навчання і бути активними учасниками освітнього процесу, — взаємооцінювання. Під час взаємооцінювання учні вчать бачити сильні сторони, закріплювати вивчений матеріал, аналізувати власний прогрес.

Є такий дієвий метод, як **«Дві зірки й побажання»**. Учитель пропонує перевірити результати роботи в парах. Коли учні коментують роботи одне одного, вони визначають два позитивні моменти — «дві зірки» — і один момент,

який потребує доопрацювання — «побажання». У такий спосіб вдається уникнути критики щодо робіт учнів, які мають певні труднощі в навчанні, і водночас долучити цих учнів до освітнього процесу. Зворотний зв'язок може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі.

Учнів мотивують до навчання успіх і здорова конкуренція. Оцінювання мотивуватиме учнів до навчання не через винагороду й покарання, а через стимулювання внутрішніх інтересів, якщо вчитель буде:

- ☞ *наголошувати* на успішності та досягненнях, а не на помилках;
- ☞ *надавати* зворотний зв'язок для подальшого розвитку навчання;
- ☞ *підсилювати* розуміння, що учні контролюють своє навчання та несуть за нього відповідальність;
- ☞ *формувати* в учнів упевненість, активність, сміливість і здатність ризикувати;
- ☞ *апелювати* до уявлень учнів тощо.

Мотивація має певний ефект, пов'язаний із тим, що учень експериментує, відповідає, пише тощо без остраху отримати низьку оцінку за помилки, оскільки знає, що під час формувального оцінювання оцінки йому в журнал не поставлять. Це формує уявлення про власні можливості, вибір стратегій навчання, розуміння критеріїв результативності тощо.

Значну роль у формуванні мотивації до навчання відіграє залученість учнів із порушеннями слуху до колективних форм роботи та організації різних видів діяльності. Так, робота у групі й комунікація з однолітками формують інтерес до навчальної діяльності та розуміння її цінності. Групова робота передбачає обговорення, постановку питань, надання зворотного зв'язку тощо. Це сприяє соціальній і навчальній активності учнів.

Одним із головних принципів формувального оцінювання є позитивність. Аби зворотний зв'язок і результат навчання були позитивними, учитель має бути відповідно налаштованим — і коли викладає навчальний матеріал, і коли пропонує учню допомогу під час виконання завдань. Так учитель може отримати більше інформації про те, що саме учні знають, як міркують, що і як вчать, а отже, має більше можливостей для корегування й удосконалення освітнього процесу.

Алгоритм діяльності вчителя щодо організації формувального оцінювання

- Сформулюйте об'єктивні й зрозумілі для учнів навчальні цілі.
- Створіть ефективний зворотний зв'язок.
- Забезпечте активну участь учнів у процесі пізнання.
- Ознайомте учнів із критеріями оцінювання.
- Навчіть учнів аналізувати власну діяльність.
- Корегуйте спільно з учнями підходи до навчання з урахуванням результатів оцінювання.

Учитель має застосовувати формувальне оцінювання на основі чітко сформованих і представлених учням критеріїв. Якщо учень зробив помилку, однак вона не відповідає тому чи іншому критерію, враховувати її під час оцінювання не потрібно. При цьому вчитель має позначити цю помилку та взяти її до уваги і скорегувати освітній процес таким чином, аби в подальшому її уникнути.

Критерії оцінювання вчитель має продумувати заздалегідь, відповідно до загальної дидактичної мети чи індивідуальних освітніх завдань. Критерії слід сформулювати у зрозумілій для учнів формі. Їх можна записати на дошці

або прикріпити на інфостенді, оформити на картках і роздати учням тощо.

Формувальне оцінювання не фіксує у класному журналі, тож постає питання: як учителю, який його застосовує, фіксувати інформацію про навчальні досягнення учнів.

Учитель систематично накопичує учнівські роботи, що підтверджують їхні досягнення й зростання, а отже, мотивують до навчання. Аби збирати, інтерпретувати й фіксувати інформацію, дослідники та практики радять записувати результати як спостереження за навчанням учня або формувати портфоліо.

У формувальному оцінюванні умовні позначки, матеріали, зібрані у портфоліо, фіксують навчальні досягнення учнів та дають можливість учителю відстежувати їхню динаміку, а відтак — визначати потреби в навчанні кожного конкретного учня та надавати йому педагогічну підтримку.

Якщо результати оцінювання свідчать про низький рівень навчальних досягнень чи несформованість компетенцій учнів, учитель має переглянути і скорегувати:

- ☉ стратегії викладання;
- ☉ методи і прийоми навчання;
- ☉ форми організації навчання;
- ☉ розподіл часу на пояснення й закріплення матеріалу;
- ☉ зміст та очікувані результати навчання;
- ☉ планування уроків.

Навчання й оцінювання — взаємопов'язані процеси. Від правильної організації оцінювання залежить ефективність навчання. Саме формувальний підхід дає змогу педагогам одержати інформацію про стан навчальних досягнень учнів і вчасно відреагувати на проблеми в навчанні, прийняти педагогічні рішення для його поліпшення. Утім, запровадження формувального підходу потребує зміни психологічної настанови вчителя, ставлення учнів та їхніх

батьків до шкільних оцінок. Формувальне оцінювання є умовою інтерактивного навчання, під час якого формується культура спільного обговорення у класі, розвиваються навички критичного і творчого мислення, а також формується середовище, що заохочує учнів із порушеннями слуху запитувати. Таке оцінювання підтримує впевненість учнів у тому, що кожен із них здатен поліпшити свої результати.

Формувальне оцінювання є основним у роботі вчителя, який працює з учнями з особливими освітніми потребами. Крім того, його мають застосовувати всі вчителі початкових класів (Методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів першого класу в Новій українській школі, затверджені наказом МОН від 20.08.2018 № 924). Застосовувати формувальне оцінювання вчителі мають щодня і щуроку. Загалом формувальне оцінювання діє на різних етапах уроку й під час роботи з учнями різного віку. Принципи формувального оцінювання можна застосовувати й у роботі зі старшими класами.

Література до розділу

1. Драйден Г., Восс Дж. Революція в навчанні / Г. Драйден, Дж. Восс; пер. М. Олійник. — Львів : Літопис, 2005. — 542 с.
2. Вілмут Дж. Оцінювання для навчання: навч. посіб. / Дж. Вілмут; за ред. І. Є. Булах, М. Р. Мруги. — К. : Май-стер-клас, 2007. — 170 с.
3. Вілмут Дж. Використання портфоліо для навчання та оцінювання: навч. посібн. / за ред. І. Є. Булах, М. Р. Мруги. — К. : Майстер-клас, 2007. — 48 с.
4. Федоренко О. Інклюзивне навчання: оцінювання учнів з особливими освітніми потребами / О. Федоренко // Особлива дитина: навчання і виховання. — 2018. — № 2 (86). — С. 76–86.
5. Федоренко О. Ф. Оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами / О. Ф. Федоренко // Заступник директора школи. — 2019. — № 1. — С. 3–18.
6. Федоренко О. Ф. Формувальне оцінювання: змінюємо підходи для повсякчас позитивної оцінки / О. Ф. Федоренко // Заступник директора школи. — 2019. — № 1. — С. 3–18.
7. Pierangelo, R. & Giuliani, G.A. (2009). Assessment in special education: A practical approach. Methods of Assessment and Testing Considerations (Ch. 3)
8. Lorna M. Earl (2014). Assessment as learning using class- room. Assessment to maximize student learning (Second Edition)
9. Black, P., and D. Wiliam (1998). “Inside the Black Box: Raising Standards through Classroom Assessment”. Phi Delta Kappan 80.2 (1998): 139–148.